

نگاهی به

معجم های موضوعی قرآن کریم

قسمت دوم

سید محمد علی ایازی

علامت (=) در همان ردیف کلمات عربی آمده است، نه به ترتیب الفبایی کلمات فارسی، و ارجاع به کلمات عربی؛ تا خواننده فارسی زبان که لغات عربی را نمی داند، بتواند جایگاه موضوع را پیدا کند.

این فهرست بسیار پیشرفته و پرمدخل و دارای فواید بی سابقه ای نسبت به دیگر معجمهای موضوعی است.

این معجم شامل دو قسمت است، بخش اول معجم الفاظ قرآن به ترتیب هیأت کلمات، نه ماده و اشتقاق عربی کلمات (آنچنانکه در معجم المفهرس فؤاد عبدالباقی است) و بخش دوم آن معجم موضوعی است.

در مجموع، فهرست مطالب مرحوم رامیار، از جامعیت ویژه ای برخوردار است و در زمینه اطلاع رسانی مباحث قرآنی بسیار سودمند است. گرچه جای یک معجم الفبایی موضوعی فارسی از همین

۸- فهرس المطالب القرآن

محمود رامیار، فهرس المطالب القرآن. (چاپ اول، تهران، انتشارات امیرکبیر، ضمیمه قرآن، ۱۳۴۵ ش) ۱۵۹ ص، وزیری.

چاپ دیگر: اتحادیه انجمن های اسلامی دانشجویان در اروپا و آمریکا و کانادا (بی تا) ۳۷۵ + ۴۲۶ ص، جیبی.

لازم به یادآوری است که کتاب فوق، عموماً ضمیمه قرآنها چاپ ایران منتشر شده است.

این فهرست، شامل ۳۲ فصل و ۱۵۰۰ موضوع و ارجاع است. مدخلهای این فهرست به عربی و غالباً ترکیبی و خودساخته است. گرچه در برخی موارد کلمه ای از قرآن یا بخشی از یک آیه، گرفته شده است. ترجمه فارسی و معادل کلمه ها نیز از فهرست اعتمادالسلطنه (ترجمه تفصیل الآیات ژول لابوم) گرفته شده است و با

مدخلهای عربی در زمینه مباحث قرآنی خالی است.

تناسب اندک آمده که در مجموع ۲۶۰ موضوع را شامل می شود.

روش این معجم، چنین است که در آغاز، مدخل و عناوین فرعی در بالای صفحه آمده و سپس آیات مربوط به آن مدخل همراه با ترجمه فارسی و نام سوره و شماره آیه ذکر شده است. ترتیب چینش آیات به ترتیب قرآن است.

۹- طبقات آیات

خلیل الله صبری. طبقات آیات. (چاپ سوم: تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲ ش، چاپ اول ۱۳۴۴ ش، چاپ دوم: ۱۳۵۵) ۱۱۰۲ ص، وزیری.

بنابراین، نظم موضوعات همان طوری که از فصل های بیست و شش گانه آن استفاده می شود، جنبه ذوقی دارد و بسیاری از عناوین می تواند در فصل های مختلف جای گیرد و چون از روش ارجاع استفاده نشده است، بسیاری از محورهای موضوعی ازدست رفته است. همچنین مدخلهای فرعی فقط در آغاز فصل آورده شده است، در حالی که آیات مربوط به آنها چه بسا در آخر فصل آمده است.

نویسنده، موضوعات قرآن کریم را در ۲۶ فصل به ترتیب زیر تنظیم کرده است:

صفات خدا، مناجاتها و ادعیه، محمد(ص)، معراج، ملامت و عتاب به او، اهل بیت و یاران محمد(ص)، مهاجر و انصار، قرآن، مطالعه در اسرار خلقت، آزادی، فرهنگ، آب، کار و کوشش، شب و روز، آداب اجتماعی و وظایف اخلاقی، اخلاق ذمیمه، جنگ و تبلیغات اسلامی، خلقت آسمان، آفتاب و ماه، آدم و فرشتگان و شیطان، تکالیف انسان، عقود و ایقاعات، احکام ارث و وصیت، ازدواج و طلاق، داستانهای قرآن، موسی و فرعون و تورات و بنی اسرائیل، عیسی و مریم و انجیل و سایر انبیاء، قیامت و دلائل آن، حالت روحی بشر، هدایت و اراده خدایی، یتیم و مال یتیم، غنایم و صدقات، جرایم، فضیلت و امتیاز اسلام، آیات مشکل قرآن.

۱۰- راهنمای قرآن

دائرة المعارف قرآن

حسین عمادزاده. دائرة المعارف قرآن: کشف الآیات، کشف الکلمات، کشف المطالب والمبهمات. (چاپ اول: تهران، چاپخانه رشیدیه، ۱۳۴۹ ش) ۷۲۳ ص، وزیری.

غیر از اینها، موضوعات دیگری به طور پراکنده در ذیل مدخلهای کلی و با

این کتاب که شامل مباحث گوناگون علوم قرآنی، از جمله تاریخ نزول و تفسیر

می توان، آن نوع سهولت در دستیابی به موضوعات را در این راهنما یافت.

۱۱ - فهرس الموضوعات

محمدحسن الحمصی . تفسیر و بیان مع
فهارس کامله للمواضيع والالفاظ القرآن،
فهرس الموضوعات . (دمشق و بیروت،
دار الرشید، ۱۴۰۵ق- ۱۹۸۴م) ۴۹۶ +
۲۹۶ص، رحلی بزرگ . ضمیمه قرآن مجید .

فهرستی است که به دو شیوه موضوعی
والفبایی تنظیم شده است . در آغاز فهرست
موضوعات، در پانزده باب به ترتیب ذیل
مدخلها تنظیم شده است :

ارکان اسلام، ایمان، قرآن، علوم
وفنون، عمل، دعوت الی الله، جهاد،
انسان و علاقات اجتماعی، علاقات
اخلاقی، علاقات سیاسی و عام، تجارت و زراعت،
قصص و تاریخ، دیانات .

در این فهرست، در ذیل هریاب،
فصلهایی تنظیم شده است، مثلاً در باب
ارکان اسلام، ۸ فصل و ۳۲۶ مدخل آمده
است . و همین طور در هر فصلی نیز
مدخلهایی تنظیم و تنها به ارجاع شماره
سوره و آیه اکتفا شده است .

البته در صورتی که برخی از عناوین در
قرآن بسیار تکرار شده باشد . مثلاً برای
واژه «جهنم» یا «النار»، تنها به یک آدرس

و ترجمه و تطورات علمی قرآن است . در
بخش دوم کتاب، معجم الفاظ و کلمات
و موضوعات و اعلام قرآن آمده است، در
قسمت موضوعات و اعلام، ویژگیهای
راهنمای موضوعی قرآن به شرح زیر است :

فهرست فصول مطالب در ۸۲۵
موضوع با شماره آیات مورد نظر و ترجمه آن
تنظیم شده است .

در بخش امثال، ۸۶۰ مثل در ۱۳۰
موضوع فهرست شده است . در بخش
اعلام، اسامی پیامبرانی که در قرآن به نام
آنان تصریح شده، و همچنین اعلام امکنه
و اشخاص و نباتات و حیوانات و مبهمات
قرآن یعنی کسان یا اشخاص و اشیایی که در
طریقت توحید بدانها اشاره شده، فهرست
شده است .

در این فهرست، موضوعات
به صورت جمله است، نه مدخل و عنوان
کلی و جزئی، و به ترتیب قرآن
و شماره گذاری مسلسل آیات از آغاز تا
فرجام آورده شده است و دسته بندی
موضوعی و اصلی و فرعی شده و پیشگیری
از تکرار موضوعات در آن دیده نمی شود .

بنابراین، می توان گفت از سستترین
معجمهای موضوعی و کشف المطالب
است که به نخستین اصول دسته بندی
موضوعات مانند الفبایی کردن و فرعی
و اصلی کردن، توجه نشده است و کمتر

معجمی است الفبایی موضوعی، که به شیوه فهرستنگاریهای جدید همراه با مترادفات و ارجاعات کمکی، تنظیم شده است. این روش یکی از ویژگیهای کتاب و ممتاز در میان معجمهای موضوعی قرآن به ویژه در زبان عربی است.

مؤلفان درباره روش کار خود چنین توضیح داده اند:

«برای نخستین بار، شیوه های جدیدی که در فهرست سازی کتاب و مدارك علمی در علم کتابداری و اطلاع رسانی جدید اروپایی معمول است و سابقه ای بیش از یک قرن دارد در کسار آوردیم ... و هر موضوع را با عین عبارات یا تعبیرات قرآنی ... ثبت کردیم و هر ارجاع که لازم تشخیص دادیم، اعم از مترادفات عربی و معادل های فارسی در جای الفبایی خود آوردیم. تعداد آنها از اصلی و ارجاعی از ده هزار مدخل گذشت.

به عبارت دیگر، می توان گفت، فهرست یا فرهنگ موضوعی حاضر، در حدود هفت هزار موضوع یا مدخل اصلی همراه با توابعش که در زیر موضوع آمده و سه هزار مدخل ارجاعی (اعم از اصلی و کمکی) دربر دارد.»

در این فرهنگ تنها به نشانی سوره و آیه اکتفا شده و از آوردن عین آیات خودداری شده است. همچنین با آنکه مدخلهای آن

اکتفا شده و موارد دیگر به معجم الفاظ قرآن ارجاع داده شده است.

در مجموع، شماره مدخلهای فرعی اصلی این معجم موضوعی ۱۰۵۰ عنوان است. گرچه در این فهرست، چیزی از ارجاعات دیده نمی شود، اما فصل بندی و تقسیمها از پویایی و نوگرایی ویژه ای برخوردار است و با شماره گذاری در سرفصلها و زیرعنوانها به گونه ای مفید و کارآمد، سازماندهی شده است. مجموع عناوین فرعی ۷۲۸ مدخل می باشد.

امتیاز دیگری که این معجم دارد؛ بخش دوم آن است که الفبایی موضوعی است و تنها عناوین فرعی موضوعات (نه عناوین اصلی فهرست) ترتیب الفبایی شده است. و به فهرست نخست کتاب ارجاع داده شده است.

عمده عناوین، مرکب هستند و مدخلها همیشه مستند به متن نمی باشد، بلکه در برخی از موارد، استنباط از متن است. گزینش موضوعات با نگرشهای اجتماعی و علمی و اخلاقی انجام گرفته است.

۱۲ - فرهنگ موضوعی قرآن مجید

کامران فانی و بهاءالدین خرمشاهی.

فرهنگ موضوعی قرآن مجید.

(چاپ اول: تهران، فرهنگ معاصر،

۱۳۶۴) ۴۲۰ ص، وزیری.

مطرح است و یا موضوع مورد نظر در اصطلاح دیگری رایج است، که بکار بردن آن واژه برای مدخل، گویای آن موضوع نیست. به همین دلیل، دیگر معجم نویسان موضوعی قرآن، به این نکته توجه داشته‌اند و پای بند لفظ نشده‌اند.

و در چنین مواردی آن اصطلاح را مدخل قرار داده‌اند، گرچه تعبیری دیگر اما غیرمتداول در قرآن بکار رفته است.

از سوی دیگر، برخی از مدخل‌های این کتاب، جنبه موضوعی و پشتوانه تحقیقاتی ندارد، در صورتی که مؤلفان محترم، آن واژه را موضوع و مدخل قرار داده‌اند.

در هر صورت، فرهنگ موضوعی قرآن، گام نویی را طی کرده و روش جدیدی برگزیده است، امید است این روش جای خود را در میان معجم‌های دیگر بازکند. سعی آنان مشکور باد.

۱۳ - الفهرس الموضوعی لآیات

القرآن الکریم

محمد مصطفی محمد. الفهرس الموضوعی لآیات القرآن الکریم. (چاپ چهارم: عمان، دارعمار، بیروت، دارالجیل، ۱۴۰۹ق- ۱۹۸۹م) ۵۵۵ص، وزیری.

معجمی است موضوعی و غیر الفبایی، که شامل ۳۰ عنوان کلی و ۶۴۸ عنوان

عربی است، به ترتیب هیأت کلمات الفبایی تنظیم شده است و نه بر اساس اشتقاق ماده آن. بدین جهت، جستجوی مطلب مورد نظر در این کتاب بسیار آسان است.

از ویژگی‌های دیگر این فرهنگ، طبقه بندی نکردن موضوعات به عناوین عام و کلی است؛ بلکه از روش الفبایی استفاده شده است، اما الفبایی رده ای هم نیست، و عیب معجم‌های دیگر را هم ندارد که در ذیل یک مدخل گاهی تا ۷۰ عنوان را دسته بندی کرده باشد.

همچنین از ویژگی‌های این معجم، ارجاع موضوع‌های هم معنی و یا مربوط به هم به یکدیگر است.

یکی از فواید این گونه ارجاع، آن است که گاه زیر یک مدخل، که لزوماً مدخل اصلی هم نیست، تمام موضوع‌های مشابه آمده است. در نتیجه، تصویری کلی از یک موضوع به دست می‌آید و کار تحقیق را سهل می‌سازد و به آن موضوع جامعیت می‌بخشد.

مؤلفان، کوشش کرده‌اند تا آنجا که ممکن است، کلمات مدخل را از قرآن بگیرند و کمتر خود تصرفی در عنوان داشته باشند، اما به نظر می‌رسد این روش اشکال عمده کتاب باشد. زیرا در معارف اسلامی، مفاهیم و اصطلاحات بسیاری بکار رفته است که در قرآن به آن تعبیر نیامده است، در حالی که محتوای آن در قرآن

۲- دیگر آنکه، در چینش و ترتیب موضوعات، نظمی منطقی بر آنها حاکم نیست.

در هر صورت، فهرست موضوعی یادشده از نظام واحدی در طبقه بندی موضوعات و چگونگی ترتیب برخوردار نیست.

وانگهی سیستم ارجاعات و مترادفات که دستیابی محقق را آسان می سازد، اعمال نشده است. همچنین بسیاری از موضوعات و مدخلها از قلم افتاده است.

۱۴- دلیل الباحین فی الموضوعات القرآنیة

محمد محمود محمد. دلیل الباحین فی الموضوعات القرآنیة. (چاپ اول: بیروت، دار آزاك للطباعة والنشر والتوزیع. اسکندریه، دارالمطبوعات الجدیدة، ۱۴۱۰ق - ۱۹۹۰م. ۷۱۵ص، وزیرى.

فهرستی است الفبایی از موضوعاتی که یا در قرآن لفظاً به آن تصریح شده و یا از قرآن استنباط می شود.

به عبارت دیگر، مؤلف تنها به موضوعاتی که در قرآن با لفظی صریح دلالت دارد، اکتفا نکرده، بلکه موضوعی هم که از قرآن به شکل انتزاعی استنباط می شود، فهرست کرده است. عناوین موجود در کتاب نسبت به معجمهای دیگر قرآنی بیشتر و دایره موضوعات گسترده تر است.

مربک فرعی است. در ذیل هر مدخل، آیه محل استشهاد با نام سوره و شماره آیه آورده شده است. فهرست عناوین اصلی معجم به ترتیب زیر است:

عقاید، ایمان، وحی، رسالات، یوم القیامه، علم و علماء، ارکان اسلام، سجود، ادعیه و اذکار، زکات، انفاق، صوم، حج، جهاد، هجرت و غزوات، جرائم، جرائم حدود، و وظائف (طاعات)، محرمات، اجتماعیات، عدّه، مصیبت مرگ، معاملات، اطعمه، کار و کارگر (عمل و عمال) و صنایع، تکریم انسان، اسلام وزن، اسلام و بردگی، امثال قرآن، رسل و انبیاء و قصص آنها، قصص و تاریخ.

در این معجم، به موضوعاتی که لفظاً در قرآن نیامده، ولی از نظر محتوا قرآن به آن موضوعات نظر داشته، نیز عنایت شده است. و مقید به واژه ها و عبارتهای قرآن نشده است.

مؤلف، در مقدمه کتاب، روش الفبایی کردن موضوعات قرآن را وافی به غرض برای دستیابی به همه مطالب و موضوعات در معجم نمی داند، و بدین جهت از روش عناوین کلی و جزئی استفاده می کند.

این اثر نسبت به معجمهای موضوعی پیش از آن، دو اشکال دارد:

۱- آیاتی که در ذیل مدخلها قرار گرفته، مناسبت درستی با مدخل ندارد.

درباره الله، و اوامر الهی، فهرست مجزایی تنظیم شده و در مجموع، فهرست مدخلها ۲۲۷۶ عدد و آیات استشهاد شده در همه قسمت ها ۳۰۸۰۰ آیه است. گو اینکه مؤلف تلاش بسیار نموده است، اما افسوس که مدخلها را منظم و هماهنگ نساخته و موضوعات را به یکدیگر ارجاع نداده است. همچنین نظام و سیستمی برای موضوعات مرکب تعیین نکرده است.

۱۵ - المعجم الموضوعی لآیات القرآن الکریم

صبحی عبدالرؤف عَصْر. المعجم الموضوعی لآیات القرآن الکریم. (قاهره، دارالفضیله، ۱۹۹۰ م.) ۸۳۱ ص، وزیری. معجمی است موضوعی و غیر الفبایی، شامل سه بخش ایمان، تقوا، کفر و فجور، با ۲۸۰ مدخل مرکب و غیر مرکب. عناوین آن عموماً مرکب است و همیشه مستند به متن (واژه های تعبیر شده) نمی باشد. در ذیل مدخلها، آیات مربوط را با شماره آن به ترتیب قرآن ذکر کرده است. چگونگی چینش مدخلها ذوقی است، نه سیر الفبایی دارد و نه سیر منطقی، گرچه برای جبران این کاستی، فهرستی الفبایی برای مدخلها در آخر کتاب تهیه شده است.

همانطوری که مؤلف در مقدمه توضیح داده است، همه موضوعات قرآنی را استخراج و فهرست بندی نکرده است، اما به هر حال، عناوین مرکب معجم به بیش از ۶۷۰ عنوان می رسد. برای ارجاع دادن به مطلب، به نام سوره و شماره آیه اکتفا شده، و خود آیه ذکر نشده است.

همین طور، تمام شواهد یک موضوع ذکر نشده است. مثلاً ماده «علم» که در قرآن ۸۲۵ بار و ماده «غفر» که ۲۲۸ بار تکرار شده است، فقط به دلیل پرهیز از حجیم شدن کتاب و مباینیت با هدف نویسنده (اینکه فهرست راهنمای موضوعی برای مبتدیان است) به ده مورد آن استشهاد شده است.

نویسنده در مقدمه کتاب، هدف و شیوه کار خود را بیان کرده است. و نمونه هایی از موضوعات قرآنی که دلالت مطابقی آیه دلالت بر آن موضوع ندارد، ولی می توان آن را استنباط کرد با ذکر آیه آورده است تا روشن سازد که استنباط غلطی از موضوعات نداشته است.

عموم عناوین به شکل مرکب تنظیم شده است. مجموع عناوین مرکب ۱۴۳۳ مدخل، و تعداد آیاتی که در این قسمت معجم آورده شده، ۱۸۰۱۰ آیه است. اعلام فهرست شده، ۱۰۳ مدخل و آیات آن ۷۰۶ آیه است.

استدلال مؤلف دربارهٔ چگونگی تنظیم کتاب چنین است:

«من در قرآن کریم بسیار اندیشیدم و دیدم قرآن تکیهٔ اساسی خود را در مسائل اعتقادی و رسوخ آن در دلها گذاشته است تا مسلمانان را به عمل برای دنیا و آخرت آنها وادار کند. و چنین حالتی میسر نمی‌شود، جز آنکه برای شخص حالت تقوا حاصل شود و اگر تقوا حاصل نشد، فسق و فجور و عصیان بوجود می‌آید. بدین جهت، من این معجم را با هدف خدمت به دین و امت خود بر سه محور فوق تنظیم کردم.»

در مجموع، کتاب حاضر، فاقد بسیاری از موضوعات موجود در دیگر معجمهای موضوعی قرآن است و تقسیم‌بندی عناوین آن هم ذوقی است.

بدین جهت می‌توان این معجم موضوعی را تنها فهرست موضوعات قرآن در ایمان، تقوا، کفر و فجور دانست و نه همهٔ موضوعات قرآنی.

۱۶ - فرهنگ موضوعی قرآن

اکبر هاشمی رفسنجانی، فرهنگ موضوعی قرآن. (برنامه کامپیوتری، تهیه

کننده: قم، مرکز فرهنگ و معارف قرآن دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱ ش).

فرهنگ موضوعی قرآن، یا به تعبیر فراهم کنندهٔ محترم آن، کلید موضوعات قرآن با ۳۱۵۹۰ برداشت که با کار نمایه‌سازی و طبقه‌بندی به موضوعات، تبدیل به ۸۱۱۷۴ عنوان مرکب تکراری و به ۱۵۲۱۹ عنوان غیر تکراری رسیده است، از گسترده‌ترین معجمهای موضوعی القیابی است که در زمینهٔ موضوعات قرآن تهیه و تنظیم شده است.

بنابراین، تعداد کل عناوین اصلی و فرعی تکرار شده ۸۱۱۶۳ عنوان، و تعداد آیاتی که برای موضوعات، مورد استشهاد قرار گرفته است نیز همین اندازه است و تعداد برداشتهای بدون تکرار ۳۱۵۹۰ عدد می‌باشد، و تعداد مدخلها و عناوین اصلی ۱۸۵۹ عنوان است.

نخستین کار این مجموعهٔ عظیم در دوران ستمشاهی رژیم پهلوی و در زندان انجام گرفته است؛ اما سازماندهی اطلاعات، نمایه‌سازی، ویراستاری برداشتهای، یکدست کردن عناوین و بالاخره، تهیه ساختار درختی آن را، مرکز فرهنگ و معارف قرآن انجام داده است.